

VLADIMÍR VOTÁPEK

Kavkazská tragédie

RUSKÉ DOBÝVÁNÍ KAVKAZU
1783–1864

EPOCH

EDICE

Polozapomenuté
války

POLOZAPOMENUTÉ
VÁLKY

Ediční rada edice Polozapomenuté války

doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc. (Ústav dějin UK a archiv UK)

prof. PhDr. Radek Fukala, Ph.D. (FF UJEP Ústí nad Labem)

doc. PhDr. Jan Halada, CSc. (FSV UK, Institut komunikačních studií
a žurnalistiky)

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. (FF UK a Technická univerzita v Liberci)

PhDr. Karel Richter, CSc. (Klub autorů literatury faktu)

prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. (FF UK, Ústav světových dějin)

doc. PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D. (FF ZČU, Katedra historických věd)

POLOZAPOMENUTĚ
VÁLKY

EDICE

VLADIMÍR VOTÁPEK

Kavkazská tragédie

RUSKÉ DOBÝVÁNÍ
KAVKAZU
V LETECH 1783–1864

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Copyright © Vladimír Votápek, 2019

Cover © Karel Kárász, 2019

Drawings © Martin Ďásek 2019

Czech Edition © Nakladatelství Epoque, Praha 2019

ISBN 978-80-7557-169-4 (print)

ISBN 978-80-7557-658-3 (epub)

ISBN 978-80-7557-659-0 (mobi)

ISBN 978-80-7557-660-6 (pdf)

Mojí manželce, mojí polovině.

OBSAH

Předmluva	13
Úvod	15
Geografie a demografie	18
Jak Rusko rostlo, až dosáhlo na Kavkaz	21
Periferie říší	22
Vikinsko-slovanská Kyjevská Rus	24
Moskevská Rus	28
Rusko si osahává Kavkaz	31
Kozáci	35
Kavkazská linie	38
Kavkaz v průsečíku zájmů tří velmocí	41
Věk osvícenství	43
Dominance Západu	44
Rusko a Evropa	48
Modernizace a osvícenství	49
Vnitřní problémy a vnější růst Ruska	50
Sláva a pád Osmanské říše	53
Sláva a úpadek Persie	57
Konflikt velmocí	63
Hráči a figurky	65
Technologická převaha ruských zbraní	67
Osmanská armáda	69
Janičáři	70
Reforma turecké armády	71
Perská armáda	73
Války na přelomu 18. a 19. století	77
Rusko-perské války (1796–1812)	78
První etapa	80
Kampaň hraběte Zubova	81
Kavkazské bojiště v napoleonské době	84
Pokračování válek s Persií a Tureckem	85

Období deváté rusko-turecké války (1806–1812).....	90
Rok 1812.....	93
Jermolovova válka.....	97
Realizace Jermolovova plánu.....	99
Vyhlazení Dadi jurt.....	102
Vzpouira zoufalých.....	104
Vítězství Ruska v Zakavkazsku.....	109
Rusko-perská válka 1826–1828.....	112
Kampaň v letech 1827–1828.....	114
Rusko-turecká válka 1828–1829.....	119
Zahájení bojů.....	120
Dobytí Karsu.....	123
Dobytí Achalciche.....	126
Gribojedovova epizoda.....	129
Druhý rok deváté rusko-turecké války.....	131
Pacifikace Kavkazu.....	137
Gruzínská vojenská cesta.....	139
Nepokoření horalé.....	140
Murídské války.....	142
Imám Gazi-Mohamed zahajuje povstání.....	146
Imám Hamzat Bej.....	149
Koncentrace sil.....	150
Bitva u pramene Gimry.....	152
Avarská expedice 1837.....	154
Carská návštěva Kavkazu.....	157
Obležení Achulga roku 1839.....	159
Dobytí Surkajovy věže.....	162
První generální útok.....	163
Třetí etapa obléhání.....	164
Šamilův návrat.....	167
Boje v lesích.....	170
Roky Šamilových vítězství.....	172
1845 – Expedice k Dargo.....	176
1846 – Šamilova invaze do Kabardy.....	186
Útoky na Gergebil.....	190
1848–1856: oslabování imamátu.....	193

Hadží Murad	195
Krymská válka	198
Kavkazské bojiště	199
Finále 1856–1859	202
Čerkeská válka	209
Porážka Nogajců	214
Dobývání Anapy	216
Genocida Čerkesů	219
Co následovalo	223
Zhroucení carského Ruska	225
Rozpad SSSR	229
Medailonky hlavních osobností	233
Petr I.	234
Kateřina Veliká	236
Ivan Vasiljevič Gudovič	238
Alexandr Holstein-Gottorp-Romanov	239
Abbās Mīrzā	241
Generál Jermolov	242
Mikuláš Holstein-Gottorp-Romanov	244
Ivan Fjodorovič Paskevič	246
Sultán Mahmud II.	247
Imám Šamil	249
Michail Sergejevič Voroncov	251
Alexandr Ivanovič, kníže Barjatskij	252
Chronologie	253
Bibliografie	259

PŘEDMLUVA

Vladimír Votápek podává podrobnou zprávu o tom, jak nejrůznější ruské režimy v průběhu historického času dobývaly, a dosud dobývají, území, o něž rozšiřují své státní teritorium. Jako příklad tohoto specifického kolonialismu si autor vybral dobývání Kavkazu. Jeho volba je moudrá. Právě tento dosud nedokončený boj Kavkazanů nejrůznějších etnik a vzájemně se lišících jazyků, kultur a náboženství za zachování vlastní nezávislosti, ukazuje na necitlivost, s jakou ruští vládci od samých počátků svého snu o cestě k „teplým mořím“ mínili dosahovat a také dosahovali svého.

Autor shromáždil zásadní a podrobné údaje o imanentní ruské válce s Kavkazany, na jejichž specifické kulturní, náboženské a politické potřeby Rusko všech dosud známých režimních podob odpovídá vždy stejně, a to násilným potlačováním.

Argumenty pro takové řešení se v zásadě nemění. Rusko všech historických podob z mnoha přirozených zeměpisných i ideologických důvodů připojuje teritoria svých kolonií k základu území svého původního státu. Zprvu Sibiř s jejím nerostným bohatstvím, pak krajní sever s ledovými moři, Dálný východ otevírající vstup do Tichého oceánu, a konečně Kavkaz, bránu k „strategicky nezbytným“ teplým mořím, jak se dodnes nestydí ospravedlňovat kavkazské války poslanec Státní dumy Vladimir Žirinovskij.

Oním připojováním – v mnohém ohledu nejenom geografickém – vzdálených území, vzniká Rusko, ruská říše, jako útvar po všech stránkách nehomogenní, že jej nelze udržet pohromadě jinak než, eufemisticky řečeno, pevnou rukou. A právě na Kavkaze díky bojovnosti a odhodlanosti Kavkazanů, díky jejich nepoddajnosti, byla a je ta ruka stále ještě ozbrojená a zbraň neváhá použít. Lze nejen tvrdit, ale i prokázat, že základní státní ideou Ruska, jeho *raison d'état*, byla a je jeho teritoriální velikost – geografická mohutnost státu, který se pyšní tím, že co do území, na němž se rozkládá, je největším na světě.

Lze se jistě pyšnit tím, že od západu k východu, od Moskvy do Vladivostoku, je vzdálenost po transsibiřské železnici téměř deset tisíc kilometrů. Lze zajisté trvale překvapovat svět jedenácti časovými pásmy

nebo šedesát tisíc kilometrů dlouhou hranicí. Je ovšem také nutno zamlčovat problémy, které jsou s takovými rekordy spojeny. Nehomogennost etnická, jazyková, kulturní, náboženská, rozdílnost klimatických pásem, míry industrializace jednotlivých subjektů federace, to vše vytváří více než nerovné existenční podmínky k životu obyvatel tohoto státního kolosu. Nelze se tedy divit, že ten, kdo se rozhodne Rusko udržet ve státním celku, dává před parlamentarismem, před demokracií, přednost „vertikále moci“, tedy „pevné ruce“. Ta ovšem, má-li být účinná, předpokládá takové instituce, které jsou samy tvořeny mocensky vertikálně, tedy mohutnou armádu, silnou a početnou policii a instituce schopné včas podávat informace o spokojenosti či naopak nespokojenosti zejména těch, kteří od oné ruky očekávají víc než pokárání.

Votápkova kniha o dobývání Kavkazu ukazuje na historických příkladech dovedených až k současnosti, jak pouhá teritoriální mohutnost státu, chápáná jako smysl jeho existence, nepřináší občanskou spokojenost obyvatel a nakonec vede k neustále sílícímu násilí.

Luboš Dobrovský,

V letech 1990--1992 ministr obrany

a mezi roky 1996--2000 český velvyslanec v Ruské federaci

Úvod

Pohoří Velkého Kavkazu se táhne od Novorosijska, ležícího na pobřeží Černého moře, až k ázerbájdžánské metropoli Baku, omývané vodami Kaspického moře. Vzdušnou čarou je dlouhé téměř 1200 km. Šířka Kavkazu se pohybuje mezi 100 a 200 km, výjimku tvoří jeho okraje, kde se výrazně zužuje. Na jih od Velkého Kavkazu se rozkládá systém Malého Kavkazu a Arménské vysočiny. Velký Kavkaz, tvořený mnoha hřebeny, skalnatými vrcholy, průsmyky a údolími, přes které protékají prudké horské řeky, je jen obtížně průchodný. Až do novověku tvořil účinnou překážku obchodu i přesunům armád.

Kavkaz ale také byl a je domovem lidí, žijících v horských údolích a na náhorních planinách, na úbočích hřebenů postupně sestupujících k velké euroasijské rovině na severu, stejně jako na Malém Kavkazu a Arménské vysočině na jihu. Lidé si v jeho úrodných údolích i na kamenitých políčkách dobývají pro sebe a své rodiny svůj vezdejší chléb. Pojem Kavkazu se vynořuje z předdějinných dob v díle Hérodotově.¹ Další zmínky o něm najdeme v pracích starověkých dějepisců, jako byli Strabón nebo Plinius. Od nejranějších dob byl zaznamenán jeho charakter přírodní překážky, obtížně přístupné a snadno hájitelné, území chudého na přírodní zdroje, které velkými vzdálenostmi a izolovaností jednotlivých údolí přispívalo ke kulturní a jazykové fragmentaci obyvatel.

Regionem procházely nejrůznější migrační vlny, dobyvatelé i uprchlíci. Zatímco na různých místech naší planety vznikaly a umíraly říše, formovaly se národy a jejich státy, v obtížně přístupných oblastech Kavkazu přežívalo až do 19. století rodové, kmenové uspořádání s plochou společenskou strukturou. Kraj od kraje, údolí od údolí se obyvatelstvo lišilo etnicky, kulturně, jazykově i ekonomicky. A liší se i nyní, po více než sto letech ruské dominance.

V pracích historiků se Kavkaz a jeho předhůří objevují nejčastěji jako bojiště různých válek – počínaje tažením Alexandra Velikého, přes boje mezi Východořímskou říší a Persií, průniky Mongolů a Osmanů,

¹ Dary byly požadovány od Kolchidánů a jejich sousedů až po kavkazské hory, až do nich sahá vláda Persie, země na sever od Kavkazu nebere Persii na zřetel... CURTIS, J., *The Archeology of the Achamaenid Period*, in: CURTIS, J. – TALLIS, N. (eds), *Forgotten Empire, the World of Ancient Persia*, London 2005.

konfrontace sultánů a šáhů, až po invazi Ruska. I když v jeho podhůří rozkvetly a uvadly velké říše, Kavkaz byl především periferií. Teritorium bylo objektem cizích imperiálních ambicí, a muselo se v té nebo jiné míře podřizovat zájmům vzdálených metropolí a vládců.

GEOGRAFIE A DEMOGRAFIE

Pohoří Kavkazu vzniklo přibližně před 25 miliony let, když protichůdný tlak vytlačil k nebi řadu hor a hřebenů. Nejvyšším vrcholem je Elbrus, jehož západní vrchol dosahuje výšky 5633 metrů. Kavkaz se dělí na západní, střední a východní část.

Západní část se rozprostírá od Černého moře až po Kluchorský průsmyk v oblasti Dombaje. Leží na území Gruzie (Abcházie) a Ruska (včetně Adygyska a Karačajevsko-Čerkeska). Tato část Kavkazu bývá srovnávána s Alpami. Do nejvyšší výšky – kolem čtyř tisíc metrů – se jeho vrcholy šplhají právě v oblasti Dombaje.

Centrální část Kavkazu leží na území Gruzie (včetně Jižní Osetie) a dvou republik Ruské federace, Kabardsko-Balkarska a Severní Osetie. Na východě je vymezena sopečným vulkánem Kazbekem, zatímco

Politické rozdělení Kavkazu

na západě Elbrusem. Tato část pohoří je nejvyšší a jsou zde soustředěny všechny kavkazské pětitisícovky.

Východní část pohoří, která se rozkládá na území Gruzie, Ingušské republiky, Čečenska, Dagestánu a Ázerbájdžánu, má vzhledem k odlišným geologickým a podnebným podmínkám zaoblenější reliéf. Místní hory jsou prakticky bezlesé (spolupůsobícím faktorem je i pastevectví). Nejvyšším vrcholem východního Kavkazu je Tebulosmta (4492 m).

Hlavní hřeben Velkého Kavkazu přechází směrem na sever do několika dalších hřebenů (Boční, Skalistý, Pastvinný, Lesnatý...), jejichž vrcholy se směrem k severu snižují, až přecházejí do euroasijské roviny. Všechny vodní toky se dříve nebo později vlévají do čtyř řek: Kubáně, Těreku, Sulaku a Samuru. Horský systém na jih od hlavního hřebenu Velkého Kavkazu je složitější. Nejprve sestoupí do úrodného údolí, aby znovu vystoupal k vrcholům Malého Kavkazu a Arménské vysočiny. Řeky v západní části Gruzie, včetně Abcházie a Adžárie, směřují na západ. Nejznámější z nich je Rioni, ve starověku zvaná Fasis, protékající historickou Kolchidskou nížinou. Vodní toky z východní části Gruzie míří přes území Ázerbájdžánu dál na východ, spojí své vody v řece Kura, protékají Kuro-arakskou nížinou a spolu s řekou Araks svou cestu končí v Kaspickém moři. Zakavkazsko se nachází v subtropickém podnebném pásu. Více vláhy je v západní části (lesy), oblasti východní mají srážek výrazně méně, klima má kontinentální ráz (stepi až polopouště). V horách je podnebí horské, ovlivněné nadmořskou výškou.

Etnické složení Kavkazu dodnes odráží neuvěřitelnou různorodost, kterou se tato oblast vyznačovala v posledních staletích. V regionu můžeme nalézt Rusy a další národy, hovořící slovanskými jazyky, které do oblasti přišly v rámci carské expanze. Do skupiny indoevropských jazyků patří z původních kavkazských obyvatel také Arméni a příslušníci různých helénských skupin. Na Kavkazu stále žijí i lidé hovořící íránskými jazyky, jako jsou Osetinci, Talyšové, Tatsové a třeba i zbytky jezídké populace. Další velkou jazykovou rodinou kavkazských obyvatel je turkická skupina, zastoupená především Azery. Patří sem ale i Kumykové, Nogajci, Turkmenové a Karačajci. Mongolská skupina je zastoupená Kalmyky.

Největší počet jazyků a etnických skupin pak patří do rodiny tzv. severokavkazských jazyků. Její západní skupina zahrnuje Abchazy,

Adygejce, Čerkesy a Kabardince. Do východní skupiny patří Avari (dělící se na desítky dalších podskupin), Andijci, Didojci, Lezgíni a Lakové. Zapomenout nemůžeme ani na Vajnachy, k nimž patří i Čečenci a Inguši. Podobně pestré je i náboženské a kulturní prostředí. Na Kavkazu najdeme křesťany pravoslavné i arménské denominace, většinu mezi muslimy tvoří sunnité, ovšem na území Ázerbájdžánu najdeme i šíity.

Tato rozdrobenost se ukázala být významná i z hlediska ruské expanze na Kavkaz, protože Petrohradu² se dařilo díky šikovné manipulaci s etnickými a kulturními rozdíly drobit a oslabovat obranu horalů tak, aby je mohl lépe vojensky ovládnout. Díky tomu dokázali ruští generálové překonat ozbrojený odpor i logistické překážky a po dlouhých desetiletích krvavých bojů nakonec připojit severní i jižní Kavkaz k carskému impériu. A stejnou manipulaci používají i dnes, kdy proti sobě staví například Gruzíny a obyvatele Jižní Osetie.

² Oficiální název Petrohradu, jedné ze dvou historických metropolí Ruska, se v průběhu času proměňoval. Pro zjednodušení se budeme v knize držet uvedeného jména bez ohledu na to, o jakém časovém období budeme hovořit.

**Jak Rusko
rostlo,
až dosáhlo
na Kavkaz**

PERIFERIE ŘÍŠÍ

Z mlhy zapomenutí se Kavkaz poprvé vynořuje kolem roku 1300 př. n. l., kdy na sever od Kavkazu zaznamenáváme přítomnost altajského stepního lidu. Dalším bodem kavkazské historie, který je možné doložit prameny, je expanze řeckých států, které dosáhly až na západní Kavkaz a pro které byla řeka Fasis (dnes Rioni) východní hranicí jim známého světa. Máme-li věřit starořeckým historiografům, kavkazští horalé se věnovali pastevectví, pěstování včel, lovu kožešinových zvířat, a pokud jim to umožňovaly přírodní podmínky, také pěstování obilí. Obchodovali s otroky a v některých případech těžili suroviny, pověstné je například rýžování zlata. Zdá se, že místní ekonomika se v následujících tisíciletích příliš nezměnila, protože uvedené činnosti tvořily páteř kavkazské ekonomiky až do ruského záboru v 19. století.

V roce 438 př. n. l. se řecké kolonie na východním pobřeží Černého moře dostaly pod vliv Bosporské říše. Zdá se, že výboje Alexandra Velikého se Kavkazu přímo nedotkly, i když jeho armády došly až do Střední Asie a Indie. Nicméně pod řecko-latinským vlivem zůstala tato část Kavkazu i v následujících staletích. Východnější části Kavkazu ležely na okraji perského světa. V 7. století n. l. se region Kavkazu stal bitevním polem války mezi bagdádským chalífátem a Chazarskou říší povolžských turkických nomádů.

Zde je poprvé doložena role Kavkazu jako přirozené překážky na cestě mezi planinami Eurasie na severu a hornatým územím Persie a Anatólie na jihu. Pás pevniny mezi Kaspickým a Černým mořem je ve směru od východu na západ rozdělen masivem hor, které zásadně omezují možnosti dopravy karavan i velkých vojenských uskupení. Na straně Kaspického moře zůstává mezi horami a mořem pás schůdného pobřeží, jenž je v nejužším místě u dnešního Derbentu široký přibližně deset kilometrů. Zdá se, že právě tudy ve 13. století prošli Mongolové, kteří poté, co dobyli Persii, rozvrátili také ruská (vikinská) knížectví. Historie zaznamenala několik pokusů vládců říší, rozkládajících se na jih od Kavkazu, opevnit tento úsek a zabránit tak pronikání nomádů, žijících na euroasijské rovině, do civilizovanějších zemí na jihu. Jejich snaha ale měla jen střídavý úspěch, mimo jiné proto, že pobřeží Kaspického

moře bylo vždy otevřené obojživelným operacím. Na západní straně Kavkazu, podél pobřeží Černého moře, nebyla až do moderní doby žádná schůdná komunikace v severojižním směru. Kavkaz bylo samozřejmě možné překonat i různými cestami přes jednotlivé hřebeny a průsmyky, formujícími horský masiv. Tyto cesty ale vedou velmi náročným terénem, doprava nákladů je extrémně obtížná a jednotlivé cesty je možné na mnoha místech relativně malými silami zablokovat. Pro cizince bez podpory místních obyvatel byly téměř neschůdné, protože i velké síly byly zranitelné útoky ze zálohy, vystavené rozmarům počasí a v neúrodném terénu často trpěly nedostatkem zásob. Tento problém vyřešila až ruská armáda v 19. století. Asi nejvýznamnější z dopravních tras, překračujících kavkazský hřeben, má příznačné jméno Gruzínská vojenská cesta. Vede z Vladikavkazu do Tbilisi a její vybudování bylo svého času obrovským úspěchem ruského inženýrství.

Jestliže hory představovaly a představují pro pohyb lidí a zboží překážku, řeky a vodní plochy naopak ve starých časech nabízely usnadnění dopravy. I proto nebyl Kavkaz pro Rusko dlouhá staletí vůbec důležitý. Naopak to, co ovlivňovalo historii států, existujících na území dnešního Ruska, Ukrajiny a Běloruska, byly moře a řeky. Kaspické, Černé a Baltské moře a s nimi související říční systémy představovaly alternativní cestu mezi severskými vikinskými státy a Byzancí.

VIKINSKO-SLOVANSKÁ KYJEVSKÁ RUS

První historicky doložené pevnosti, města a knížectví vznikaly na území evropského Ruska jako výsledek snahy ozbrojených družin Vikingů usnadnit si putování na Vägen från varjagerna till grekerna, tedy cestě od Varjagů do Řecka. Družiny severních obyvatel, organizované podle logiky lodních posádek, hledaly na svých cestách možnosti pro obohacení, lhostejno zda loupeží, nebo obchodem. Na svých hbitých lodích, poháněných podle potřeby vesly, nebo plachtou, se Vikingové dostávali hluboko proti proudu řek. Vikinské výboje směřovaly především do míst, kde existovala společenství, schopná koncentrovat, byť v primitivních podmínkách, nějaký nadprodukt v podobě luxusního zboží. Nacházeli je na pobřeží dnešní Velké Británie a Francie, cestovali za nimi i dál na jih kolem Španělska do Středozevního moře. Na přelomu roku 885 a 886 dokázali tito loupeživí obchodníci zaútočit také na Paříž, ležící 446 km od moře. Vikingové byli schopni vyplnit i Řím a založili řadu států. Jedním z nich bylo Rusko, které se začalo konstituovat jako síť opevněných míst na březích vodních toků, používaných Vikingy pro cestu do Byzance.

Shora uvedená cesta od Varjagů do Řecka, vedoucí přes území dnešního Pobaltí, Ruska, Běloruska a Ukrajiny, byla poměrně komplikovaná. Hlavní trasa vedla z východního Baltu přes Ladožské jezero, kde existovalo severské obchodní centrum, dále po řece Volchov do míst, kde dnes leží Veliký Novgorod, nazývaný tehdy Nýgarðr. Odtud lodě pokračovaly proti toku řek, s pomocí přetahování i přes úseky souše, až do povodí Dněpru. Po proudu Dněpru lodě postupně dopluly do míst, kde dnes leží Kyjev (Kœnugarðr) a následně vypluly na Černé moře, odkud měly volnou cestu do Konstantinopole, nebo jiných byzantských měst a sídel. Podobně se Vikingové se svými loděmi dostali i do povodí dalších řek, jako Pripjati/Bugu, Donu, nebo dokonce Volhy. Po jejím dosažení mohli pokračovat až do Kaspického moře, které jim otvíralo přístup do sídel chalífátu s centrem v Bagdádu.

První z těchto válečníků a loupežníků, který se dokázal povznést nad úroveň náčelníka jedné nebo několika lodních posádek a prosadil svou autoritu ve více sídlech najednou, byl Hrorik (862–882), v různých pramenech nazývaný také Hruurikr, Rurik či Hrözaker, který se stal vládcem Novgorodu. Od něho odvozovala svůj původ dynastie Rurikovců, dlouhá staletí vládnoucí jednotlivým ruským knížectvím. Z ní pocházeli i první ruští carové. Hrorikovým následovníkem se stal Helg, který si během své vlády v letech 882–912 pořídil řadu dalších sídel, včetně Smolenska, nebo Lubeče. Vrcholem jeho mocenské expanze bylo dobytí Kyjeva, ve kterém v té době vládla dvojice vikinských náčelníků Askold a Dir. Dalším vládcem, nyní již kyjevského velkoknížectví, byl Ivar (Igor). Severská jména můžeme sledovat i v dalších generacích ruských vládců a bojovníků z jejich bezprostředního okolí. Stejně tak jasně vidíme, že s plynoucím časem se stále víc a více prosazoval místní slovanský element. V tom se ostatně vývoj ruského státu podobá vývoji v dalších čistě vojenských záborech, kde se vládnoucí vojenská třída postupně rozpouštěla ve většině místního obyvatelstva.

V neposlední řadě připomeňme, že vikinský původ má i samotný název Rusko, který vlastně znamená zemi, ve které vládnou příslušníci skandinávského kmene Rusů. Podobně vznikala jména řady jiných zemí – laskavý čtenář si jistě připamatuje vévodství v severozápadní Francii, vytvořené jinou severskou skupinou a nazvanou podle nich Normandií. A podle svých vládců Langobardů získala své jméno také Lombardie.

Byzantské písemné záznamy poprvé zaznamenaly drsné cizince, přicházející z Ruska, na počátku 9. století. Vikingové obvykle vozili ze Skandinávie zbraně a různé řemeslné výrobky, ke kterým cestou přidávali baltský jantar, a podle možností kůže, vosk nebo med ze severního Ruska, popřípadě otroky chytané cestou. V Byzanci je směňovali za orientální koření, vína, šperky, sklo, vzácné tkaniny, nebo třeba ikony.

První zprávy o pronikání ruského vlivu na Kavkaz umísťují písemné záznamy do desátého století.³ Patrně se jedná o reflexi jedné z mnoha

³ SOLOVJOV S. M., (СОЛОВЬЕВ, С. М.), *Dějiny Ruska od nejstarších dob* (История России с древнейших времен), Golos (Голос), <http://militera.lib.ru/common/solovyev1/index.html> (cit. 8. 4. 2019)

loupežnicko-obchodních expedicí, které podnikali v Rusku usídlení Vikingové. V tomto případě Vikingové přetáhli své lodě z Dněpru na Volhu a po ní dosáhli Kaspického moře. Tím se před nimi objevilo nechráněné pobřeží Persie. V roce 944 údajně vyloupili Berdu, jedno z nejbohatších měst bagdádského chalífátu, ležící na řece Kuru. Po řadě bojů s místními vládci zase zmizeli na svých lodích. Nezdá se přitom, že by jejich expedice překonaly prvoplánově kořistnický scénář vikinských expedic, který v té době na vlastní kůži zakoušeli obyvatelé mnoha míst v Evropě, Africe a koneckonců i v Asii.

I když kyjevský trůn teoreticky patřil nejstaršímu knížeti z rodu Rurikovců a tento velkokníže měl vládnout nad skupinou dalších drobnějších knížectví, vedených mladšími příslušníky rodu, praxe byla mnohem složitější a plná násilí. Ruská knížata bojovala mezi sebou a byla proto špatně připravena čelit rostoucímu tlaku různých pasteveckých a nomádských kmenů. V roce 1169 byl Kyjev vypálen vojskem vladimírsko – suzdalského knížectví, jehož vládce Andrej Bogoljubskij si od té doby nárokoval titul velkého knížete a seniora Rurikovců.

Ve 13. století se přes jednotlivá ruská knížectví převalily dvě vlny skvěle vycvičených a disciplinovaných nomádských bojovníků. Této síle nedokázaly vzdorovat ani vyspělejší útvary, jako Čína, nebo Chorezm (Persie). Mongolská expanze započala roku 1206, kdy se Čingischán

Rozdělení Mongolské říše a přibližný rozsah panství Zlaté hordy

prohlásil vládcem všech Mongolů. V době největšího rozkvětu jejich říše kontrolovala většinu Euroasie, aby se už koncem třináctého století rozdělila na čtyři útvary: Čínu, Ílchanát, Zlatou hordu a Mogulistán.

Vládu nad spleť ruských knížectví převzala Zlatá horda, jejíž panství se táhlo od Sibíře, ovládané Čínou, až po hranice Balkánu. V roce 1240 byl Mongoly vypálen Kyjev a od té doby nastal jeho rychlý úpadek. V roce 1299 bylo z Kyjeva do Vladimíru přeneseno sídlo pravoslavného metropolity a Kyjev se stal pouze jedním z mnoha provinčních center – nejprve pod vládou Zlaté hordy a pak polsko-litevského státu.

V době mongolské invaze také mizí jakýkoli zaznamenaný vliv Ruska na Kavkaze. Znovu se vrací až v 16. století, když Ivan IV. Vasiljevič, zvaný svými současníky Hrozný, dobyl Kazaň a v očích mnoha drobných vládců a náčelníků, včetně těch kavkazských, se stal nástupcem Zlaté hordy. Čas od času proto vysílali do Moskvy svá poselství, aby se pokusili využít vlivu ruských vládců ve svůj prospěch. Ve stejném časovém rámci se na obrovském prostoru stepí, táhnoucích se od Střední Asie až po Ukrajinu, začíná prosazovat nový typ společenství – kozáci. O vliv nad kozáky, žijícími v prostoru dnešní Ukrajiny, soupeřilo Rusko s Polskem, popřípadě Tureckem. Ovšem kozácká společenství, žijící na území přiléhajícím ke Kavkazu, nemohla hledat ochranu jinde než v Moskvě. Ruští carové toho samozřejmě využili a i díky kozákům se Rusko postupně stává jednou ze tří velmocí, prosazujících svůj vliv na Kavkaze.

MOSKEVSKÁ RUS

Po pádu Kyjevské Rusi a pod vládou Zlaté hordy se Rus rozpadla na velké množství knížectví, jimž nominálně vládli příslušníci rurikovské dynastie. Někteří autoři napočítali takových útvarů kolem dvě stě padesáti a Moskva, ztracená kdesi v lesích mezi povodím horní Volhy a střední Oky, mezi nimi patřila mezi ty málo významné. V různých částech světa rostly a sílily svébytné civilizace. Islám přebíral mnohé ze znalostí antiky a v řadě center vytvářel vysokou kulturu s vyspělým lékařstvím, kvetoucími řemesly a silným mezinárodním obchodem. Západní Evropa a částečně i Evropa střední se začala pomalu vynořovat z temnoty středověku. Ovšem ruská knížectví, která přežila zpuštění po dobytí Mongoly, byla od těchto proudů odříznuta. Civilizační impulzy se k nim dostávaly buď prostřednictvím pravoslavné církve (která se ovšem sama uzavírala ve stísněné kleci ortodoxních dogmat), nebo od svých vládců ze Zlaté hordy. A tato mongolská civilizace byla po výtce krutá, i když například její organizační schémata, převzatá z čínské říše, byla ve své době nadřazená tomu, co dokázala vyprodukovat Evropa.⁴

První zmínky o Moskvě (Kuckovu) jsou datovány k roku 1147, kdy se tu měli sejít veliký kníže kyjevský Jurij Dolgorukij s novgorodsko-severským knížetem Svjatoslavem Olegovičem. Moskva byla v té době sřejmě něčím víc než knížecím dvorcem, ve kterém se při svých cestách do Kyjeva a zpátky zastavoval na nocleh suzdalský vládce s doprovodem. První opevnění, tvořené dřevěnou palisádou, se místu dostalo roku 1156. Moskva se tak stala jedním z malých městeček, vymezujících hranice suzdalského knížectví. Čas od času se stávala sídlem některého z mladších knížecích synů, ale až do roku 1256 se o Moskvě nedá hovořit jako o úředním knížectví.

S tím, jak se Moskva vynořovala z lesní nicotnosti, stávala se zajímavou i pro kočovnické vládce. Moskva byla poprvé dobyta Tatary v roce 1237 a stejně jako mnohá další ruská knížectví se na dlouhá staletí dostala pod protektorát Zlaté hordy. Tak, jako například čeští vládcové jezdili na dvůr římských králů a císařů pro potvrzení své vlády, popřípadě se

⁴ KNOBLOCH, E., *Nomádi a Rusové*, Praha 2008.

žalobami na své příbuzné, tak i ruská knížata jezdila k Zlaté hordě, aby si tam vyprosila potvrzení v roli regionálních vládců.

A podobně, jako to můžeme vidět v jiných zemích a u jiných dynastií, české a moravské Přemyslovce nevyjímaje, raná historie moskevských knížat je plná násilí, krve a bezpráví. Michail Jaroslavovič zaútočil v roce 1248 na svého strýce Svjatoslava, velkého knížete vladimírského a proti všemu právu se pokusil uchvátit jeho trůn. Podobně Daniel Alexandrov, další z moskevských knížat, obsadil Kolomnu a jeho syn Jurij Danilovič zaútočil na Možajsk a připojil jej k Moskvě. Počátkem 14. století moskevské knížectví získalo kontrolu nad Možajskem, Pereslavlí a Kolomnou a spolu s tverským knížectvím se stalo jedním z nejvážnějších претендентů na převzetí seniorní role, a tedy i titulu velkého knížete. Ivan I. Kalita, narozený v roce 1288, který se roku 1325 stal moskevským knížetem, se hned na počátku své šestnáctileté vlády rozhodl, že velikost svému knížectví nejlépe zajistí spoluprací s tatarskými protektory. Neváhal se zavděčit Zlaté hordě třeba tím, že se podílel na potlačení protitatarského povstání v tverském knížectví. Moskevský kníže také dokázal přesvědčit chána Zlaté hordy Uzbeka, aby mu svěřil vybírání daně, kterou ruská knížectví odváděla svým kočovným suverénům. Díky tomu velmi zbohatl a své finanční prostředky neváhal používat ke skupování jednotlivých sídel a údělů a tím rozšiřoval území moskevského knížectví. Prestiž Moskvy také vzrostla, když se do ní roku 1327 podařilo přestěhovat sídlo pravoslavného biskupa Theognosta.

Spolu s růstem území, kontrolovaného moskevskými vládci, postupně rostla i jejich ekonomická a vojenská moc. V roce 1380 už dokázal Dmitrij III. Donský (1350–1389) v čele alianční armády ruských knížat porazit jednoho z mongolských generálů v bitvě na Kulikově poli. To ještě zdaleka nebyl konec mongolské nadvlády, protože chán Tochtamyš znovu konsolidoval Zlatou hordu a během tříleté kampaně povstání ruských knížectví potlačil. V roce 1383 dokonce Zlatá horda porazila litevské vojsko u Poltavy. Přesto je ale při zpětném pohledu zjevné, že poměr sil se postupně překlápěl ve prospěch ruských knížectví. Jednotlivá knížata nechávala mýtit lesy, na novou půdu osazovala bojary a poddané a jejich ekonomická síla pomalu, ale jistě rostla. Naproti tomu ekonomika Zlaté hordy, založená na mezinárodním obchodu a pastevectví, stejně jako na vybírání daně od porobených komunit,

(relativně) zaostávala. Zlatou hordu dále oslabovaly vzájemné spory a opakující se války mezi Mongoly. Konec 14. století byl poznamenán válkami mezi Tochtamyšem a Tímúrem, kteří se střetli mj. o to, komu se podaří získat co nejvíce z území z dědictví po zhrouceném Ílchanátu. Roku 1395 Tímúr (Tamerlán) definitivně zvítězil a vyplnil řadu sídel Zlaté hordy a osudově ji tak oslabil. V průběhu následujícího století se Zlatá horda rozpadla na několik chanátů (kazaňský, nogajský, kasimovský, krymský a astrachaňský).

Naopak moskevské knížectví rostlo. V roce 1463 byla k Moskvě připojena Jaroslavl, roku 1474 Rostov následovaný Novgorodem a Tverem. Toto období posilování Moskevské Rusi a jejího přerodu do ruské říše vyvrcholilo v době vlády Ivana IV. Vasiljeviče (1533–1584), zvaného svými současníky Hrozný. Přes jeho nevyrovnanou povahu, a z ní plynoucí zmatky ve vnitřní i zahraniční politice, se mu v roce 1552 podařilo vyvrátit kazaňský chanát – nejsilnějšího dědice Zlaté hordy. Krátce poté obsadil i astrachaňský chanát. Tím definitivně potvrdil inferiorní postavení zbytků Zlaté hordy – a to i přes skutečnost, že nomádi stále představovali významnou vojenskou sílu a ještě v roce 1571 dokázala vojska krymského chanátu vypálit Moskvu. Teď to byli naopak panovníci mongolských chanátů, kteří hledali u moskevských vládců podporu a ochranu.

RUSKO SI OSAHÁVÁ KAVKAZ

Prvním pokusem o vytvoření trvalé přítomnosti ruských sil na Kavkaze byl možná příkaz cara Ivana IV. Vasiljeviče vybudovat pevnost v ústí řeky Sunže. Pokud máme věřit poněkud legendárnímu vypravování, využil k tomu kozáckou komunitu, která snad za vlády Ivana III. uprchla z Rjazaně a usídlila se i se svými ženami a dětmi v podhůří Kavkazu.

Také další průnik ruského vlivu na Kavkaz je spojen s neklidnými kozáky. Zatímco ataman Jermak se roku 1579 vydal z Astrachaně na východ, aby před ruského cara položil bohatství Sibiře, jeho kolega Andrej Šadrin se vydal na jih, aby opevnil ústí Těreku a později se usídlil v Andrejevu, dnes Endirej, v Chasavjurském okrese.⁵ Rusko tak testovalo možnosti další a další teritoriální expanze.

V letech 1568–1570 také můžeme zaznamenat první válečný konflikt mezi Ruskem a Osmanskou říší. Když v roce 1556 porazil Ivan Hrozný astrachaňský chanát, nařídil mimo jiné vystavět na břehu Volhy pevnost Astrachaň. To bylo z pohledu Osmanské říše nežádoucí, protože tato velmoc, ležící na pomezí Asie a Evropy, chtěla udržet otevřené obchodní cesty po severním pobřeží Kaspického moře do Střední Asie a dál do Číny. Zatímco z jihu se prosazovala salafidská Persie, ze severu se blížilo Rusko. Osmanský vezír Sokolu Mehmed paša se proto pokusil v regionu upevnit vliv Vysoké porty. Jeho plán měl dvě části. První předpokládala dobytí Astrachaně, na kterou mělo z pevniny útočit vojsko přibližně 20 tisíc osmanských vojáků a 50 tisíc Tatarů, zatímco z moře měla útočit osmanská flotila. Tato vojenská operace měla také poskytnout ochranu druhé části plánu, kterou bylo vybudování kanálu, propojujícího Don a Volhu v místech, kde tradičně docházelo k tzv. převlaku, tedy tažení lodí po souši.

Vezír ale v obou případech významně přecenil logistické i vojenské možnosti tehdy stále ještě vzkvétající Osmanské říše. Osmansko-tatarskému vojsku se nepodařilo obsadit Astrachaň tzv. z chodu a po příchodu pomocné ruské armády pod velením Petra Semjonoviče Serebrjanského-Obolenského vznikl na místě jakýsi pat. Ten byl

⁵ BADDELEY, J. F., *The Russian Conquest of the Caucasus*, New York 1908.

zvrácen v neprospěch Osmanů po příchodu kozáckých oddílů, údajně pod velením polského magnáta Michała Wiśniowieckého. Osmansko-tatarské vojsko a později i dělníci, budující kanál, museli ustoupit do stepi a v zimních podmínkách se pokusili o návrat na osmanské území, přičemž jich obrovské množství zahynulo hladem a nemocemi. Astrachaňské tažení mělo dozvuk ještě následující rok, když krymský chanát vyslal na sever zhruba 40 tisíc jezdců, kteří se dostali až k Moskvě, kterou vypálili, aniž by ovšem obsadili místní kreml.

Velkým lákadlem pro Moskvu byla možnost využít zmatků v Persii, na jejíž periferii existovala řada polosuverénních chanátů a státek, včetně několika křesťanských gruzínských knížectví. V tom nejvýznamnějším z nich vládl Alexandr, používající poněkud nadnesený titul císaře. V roce 1586 tento perský satrapa vypravil do Moskvy poselství, jež mělo za úkol získat ruskou pomoc v boji proti jinému z lokálních knížat, šamchalovi z Tarkí⁶. Prosba byla patrně vyslyšena, protože v roce 1594 se kníže Chvorostin s kozáckými oddíly spojil s gruzínským vojskem a obsadil Tarkí. Následně byl obklíčen a na útěku poražen. Jemu osobně se podařilo uniknout, ale naprostá většina jeho vojáků zahynula.⁷ Tato porážka nicméně nezabránila caru Fjodoru Ivanoviči, aby ke svému jménu nepřipojil titul „car Gruzie a Kabardy a pán čerkeských a horských knížat“.

V roce 1604 se pokusil car Boris Godunov napravit ruský neúspěch a vyslal proti tarkiskému šamchanátu nové vojsko pod velením Buturlina a Pleščejeva. K výpravě se tentokrát připojil také pluk mušketýrů (strelců), kteří měli zajistit útočníkům palebnou převahu nad tradičně vyzbrojenými horaly. Carští vojáci nejprve vybudovali na řece Sulce pevnost a pak postoupili dál. Podobně jako před deseti lety se ruskému vojsku podařilo dobýt Tarkí. A stejně jako v předchozím případě jeho velitelé brzy zjistili, že se přes počáteční úspěch nacházejí ve složité situaci. Byli uprostřed nepřátelského území, bez spolehlivého spojení

⁶ Tarkiský šamchalát byl feudální stát, osídlený Kumyky. Nacházel se v severní části dnešního Dagestánu na pobřeží Kaspického moře. Tarkí je dnes součástí Machačkaly.

⁷ POTTO, V. A., *Kavkazská válka (Kavkazskaja vojna)*, 1899, www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz (cit. 20. 07. 2016).

se svým zázemím a tím také bez možnosti zajistit zásobování pro své vojáky. Proto s nástupem zimy odeslali polovinu mužů do Astrachaně. Šamchalův syn Sultan Mut mezitím zburoval celý Dagestán a postavil proti Rusům velké vojsko, které obklíčilo ruskou expedici v Tarki. Přesto, že město bylo tentokrát solidně opevněno, ruská posádka časem pochopila bezvýchodnost své situace a dojednala, pokud máme věřit generálu Pottovi, s šamchalem cosi jako čestný ústup. Na zpáteční cestě byli nicméně napadeni a do posledního muže pobiti.

Poslední z těchto předpetrovských a jen chatrně doložených pokusů o průnik na Kavkaz se váže k roku 1669, kdy se za vlády cara Alexeje Michajloviče pokusil ataman volžského vojska Stěnka Razin⁸ znovu dobýt Tarki. Na rozdíl od svých předchůdců nebyl úspěšný, což mu možná zachránilo život. Po ústupu z Dagestánu se na lodích vypravil plnit do Persie.

První skutečně seriózní a také úspěšná expedice do sledovaného regionu je spojena se jménem Petra Velikého. Po vítězství v severní válce obrátil svou pozornost proti Persii. Z ruského pohledu šlo o mimořádně vhodné načasování, protože říše šáhů byla v těžké krizi. Vládce země se nacházel v zajetí afghánských kmenů a Persie fakticky neměla žádnou ústřední vládu, díky čemuž se ruská vojska, vytrénovaná z bojů na západní hranici, nesetkala s vážným odporem. Car obsadil Baku, provincie Gílán a Mázandarán a město Astarábád (dnes Gorgán). Své územní zisky se mu podařilo zakotvit v textu smlouvy, podepsané v Petrohradě. Petrova expedice tedy vedla k naprostému úspěchu. Přesto byla ruská vláda na perských územích velmi křehká, což se prokázalo během několika let po smrti velkého cara. Ruští vládcové, následující po Petru I., měli jiné starosti a priority než vynakládat obrovské prostředky na udržování vojska a pevností, garantujících ruskou přítomnost na nedávno dobytých územích a ta se brzy vrátila do perských rukou.

Další vlna ruského zájmu přišla až s panováním Kateřiny Veliké. I ta po její smrti opadla, ale už ne tak výrazně. S Alexandrem I. se Rusko vrátilo na Kavkaz trvale. Prvořadým cílem ruské expanze na počátku 19. století nebylo ovládnutí samotných hor. Ruský zájem o Kavkaz

⁸ Razin, Stěpan Timofějevič, kozácký ataman a vůdce lidového povstání, v roce 1671 popraven v Moskvě.

nebyl v tomto období motivován snahou o kolonizaci Kavkazu, nebo o navázání obchodních styků s místními knížectvími a kmeny, jejichž ekonomický potenciál byl velmi omezený. Pro Petrohrad bylo klíčové zajistit si v prostoru Kavkazu bezpečné komunikace a omezený počet opěrných bodů. To mělo umožnit další šíření ruského vlivu jižně od Kavkazu, ať už na úkor Osmanské, nebo Perské říše.

Takové výboje mohly, v případě úspěchu, vést až k dosažení Perského zálivu, nebo Středoziemního moře. Zvláště druhá varianta, spojená s prosazením vlivu v oblasti dnešního Izraele, byla pro Moskvu velmi lákavá. Rusko, snažící se vystupovat v roli mystického Třetího Říma, by se totiž mohlo tvářit jako protektor veškerého křesťanství.

To si ale uvědomovaly i jiné velmoci, které sice Rusku ponechávaly volnou ruku severně od Kavkazu a na Ukrajině, ale ruskou expanzi jižně od Kavkazu a na Balkáně již sledovaly s opatrností a podezřením. Čas od času ruské ambice pak aktivně omezovaly – ať už šlo o „měkké“ nástroje, jako byla například technická a vojenská pomoc Osmanské říši a Persii, která měla posílit schopnost Istanbulu a Teheránu klást odpor ruské agresi, nebo přímé vojenské akce, jako tomu bylo v době tzv. krymské války.

Ale i když po úspěších přicházely porážky a ruská přítomnost v kavkazském regionu periodicky sílila a slábla, každá z takových vln po sobě zanechávala v regionu víc a více ruské přítomnosti. Nejprve šlo o vojenské posádky, za kterými následovali kolonisté a s nimi i vyspělejší technologie. Postupně se tak měnila etnická i ekonomická skladba regionu. Podobně jako v jiných místech na okrajích ruského vlivu se i pod Kavkazem zformovala pružná kozácká linie.

KOZÁCI

Úpadek Zlaté hordy osvobodil ruská knížectví od nomádského protektorátu. Ponechal také bez kontroly obrovská území lesů a stepí – od dnešní Ukrajiny až po Střední Asii. I když se na nich objevovaly různé nástupnické státy, tak s výjimkou krymsko-tatarského chanátu šlo jen o krátkodeché útvary, které někdy ani nepřežily smrt svého zakladatele. To samozřejmě neznamenalo, že stepní prostor zůstával liduprázdný.

Pestrá etnická směsice místního ugrofinského obyvatelstva, Slovanů a mongolských kočovníků, doplňovaná nejrozličnějšími dobrodruhy a uprchlíky, se živila jednoduchým zemědělstvím, pastevectvím, rybařením a loupením. Podle toho, co jim místní podmínky umožňovaly nejlépe. Z dlouhodobého hlediska bylo nejperspektivnější formou obživy zemědělství, které nejlépe umožňovalo dosahovat udržitelné tvorby bohatství. Bylo ale také spojeno s velkými riziky. Zemědělství záviselo na vláze a vyšší úrovni technologie, nutné pro orbu a stavbu trvalých sídel. Stálá sídla se také mohla stát cílem nájezdů – ať už ze strany bezprostředních sousedů, z území krymsko-tatarského chanátu, Osmanské říše, nebo zbytků nomádů z východu. Nájezdníci místním obyvatelům odebírali nejen jakékoli cenné předměty, zásoby potravin a dobytek, ale i lidskou sílu, kterou odváděli na trhy s otroky. Přírodní pohromy i nekončící útoky opakovaně ničily všechny pokusy o akumulaci bohatství, nutnou pro vytvoření vyspělejších forem civilizace. Přesto se v prostoru stepí postupně konstituovalo podivuhodné společenství, žijící spíše z práce na půdě než z loupení. Krok za krokem vznikala síť usedlých zemědělských komunit, schopných rychlé mobilizace jezdeckých jednotek a poskytujících si vzájemnou ochranu. Společenství lidí tak chudých, že nedokázali vytvořit hierarchii, přesahující několik vesnic, přesto projevujících vysokou míru odolnosti a vůle k životu. Ve stepi vzniklo společenství kozáků.

Největší pozornost historiků bývá tradičně věnována osudu kozáků v prostoru ukrajinských stepí. Ukrajina, včetně Krymu, byla prostorem, o který soutěžily tři tehdejší velmoci (Osmanská říše, polsko-litevský stát a moskevské knížectví, postupně se měnící v carské impérium) a kde žily dvě „nеспoutané“ komunity – Tataři a kozáci. Jejich vztah

k Moskvě, Istanbulu či Varšavě nebyl dán jednou provždy. Podle konkrétních podmínek se z nich mohli stávat spojenci i nepřátelé, jejich postavení se v čase zásadně proměňovalo.

Osmané se soustředili především na krymské Tatary, které postupně podřídili své autoritě a utvořili z nich jakousi nárazníkovou provincii. Podobný pokus o pacifikaci kozáků ztroskotал mj. proto, že kozáci ve své většině odmítli přestup k islámu a trvali na roli ochránců (pravoslavného) křesťanství. Úspěšnější nebyli ve vztahu ke kozákům ani Poláci – mimo jiné proto, že se kozáci nechtěli podřizovat existující společenské hierarchii šlechtického státu s jeho systémem vybírání daní.

Největší prozíravost ve vztahu ke kozákům ukázali během staletí moskevští vládcové, kteří po určitou dobu ponechávali kozákům iluzi nezávislosti a jejich energii úspěšně obrátili proti svým sousedům. S tím, jak slábl vliv Polska a Turecka, ruský stát omezoval kozácké „svobody“, až z nich učinil běžné poddané.

Tento proces neprobíhal vždy hladce a kozáci se opakovaně dostávali do konfliktu s ruskými vládci. Během 17. a 18. století byla potlačena řada rebelií, z nichž největší bylo povstání Pugačeva, Balovněva, Balaše, Bolotnikova, Bulavina nebo Razina. Nicméně celkový výsledek byl pro Moskvu (Petrohrad) velmi příznivý. Právě kozáci se stali jak obranným štítem říše, když linie jejich stanic a pevností zachytávaly stále méně početné útoky slábnoucích nomádů, tak i útočným hrotem, testujícím schopnost sousedů odolat mocenským nárokům ruských vládců.

Snadnější pozici než na Ukrajině mělo Rusko vůči kozákům v oblastech, kde nemuselo soupeřit o vliv s jinými mocnostmi. Od Kubáně, přes Těrek, Volhu, až do Střední Asie a na Sibiř – všude tam se svobodné komunity kozáků proměnily ve velmi účinné nástroje šíření ruského vlivu. Podobně, jak se dělo na severoamerickém kontinentu, obsazovali tito kolonizátoři postupně zdánlivě nekonečné prostory stepi. S evropskou technologií a organizací v zádech si dokázali podřídít místní obyvatelstvo a vnutit mu svou představu uspořádání společnosti a fungování ekonomiky.

Šíření ruského vlivu na sebe obvykle bralo podobu tvorby jakýchsi obranných linií. Ty měly oddělit oblasti, podléhající carské správě, od „divočiny“ a bránit nájezdům kočovníků na postupně rostoucí zemědělské komunity, platící daně do státní pokladny. Jednotlivé

pevnosti a pevnůstky časem obrůstaly civilnější zástavbou, ve které se usazovalo víc a více řemeslníků a úředníků. Když se po několika desetiletích posunula hranice dál do „divočiny“, z pevností se stávala města a správní střediska okolí.

Začlenění takových krajů do ruského „vnitrozemí“, a tedy i definitivní podřízení se ruskému právnímu systému, mělo často dramatický dopad na osobní svobodu obyvatel. Zatímco v evropských zemích probíhal proces osvobozování zemědělského obyvatelstva, v carském Rusku se naopak poddanský systém utužoval. V ruském vnitrozemí se od poloviny 17. století ze všech lidí, pracujících na půdě, stali nevolníci,⁹ osobně připoutaní k danému místu (*pomestiju*) a podléhající místnímu šlechtici (*pomeščiku*), jemuž bylo takové panství přiděleno. Tento systém byl aplikován i na nově zabírané provincie, kde bylo místní, osobně svobodné obyvatelstvo, obvykle přiděleno šlechticům a vyšším důstojníkům a upadlo tím do poddanství. Kozáčtí velitelé dostávali právo držet si poddané a získávali tím *de facto* status šlechticů. Ovšem zbytku kozáků hrozila proměna v nevolníky, mužiky. Část kozáckého obyvatelstva si mohla uchovat osobní svobodu tím, že odešla na nově formovanou linii, kde je opět čekal život hraničářů. V některých případech se kozáci vyhnuli nevolnictví tím, že jejich vesnice podléhaly přímo carské správě, a proto si i nadále mohli půdu přerozdělovat mezi sebou losem a více nebo méně účinně se bránit pronikání obyvatel, kteří nepatřili ke kozácké občině. Ale z části kozáků, stejně jako z místního, dříve svobodného obyvatelstva, se stali nevolníci na šlechtických velkostatkách.

Kozáci měli mezi ruským obyvatelstvem mimořádné postavení a dodnes jsou určitou legendou. Z pohledu státu a elit byla důležitá jejich obranná a prospektorská role, přinášející ruskému státu nové a nové prostory pro extenzivní expanzi. Jejich popularita mezi prostými lidmi byla daná i tím, že jako samosprávná, aktivní a sama sebe bránící komunita, žili podle jiných principů než většina feudálního Ruska a tím vlastně zpochybňovali zaostalý, nevolnický systém země.

⁹ KLJUČEVSKIJ, V. O., *Přednášky z ruské historie, lekce 80*. <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluchev/kllec80.htm>. (cit. 8. 4. 2019)

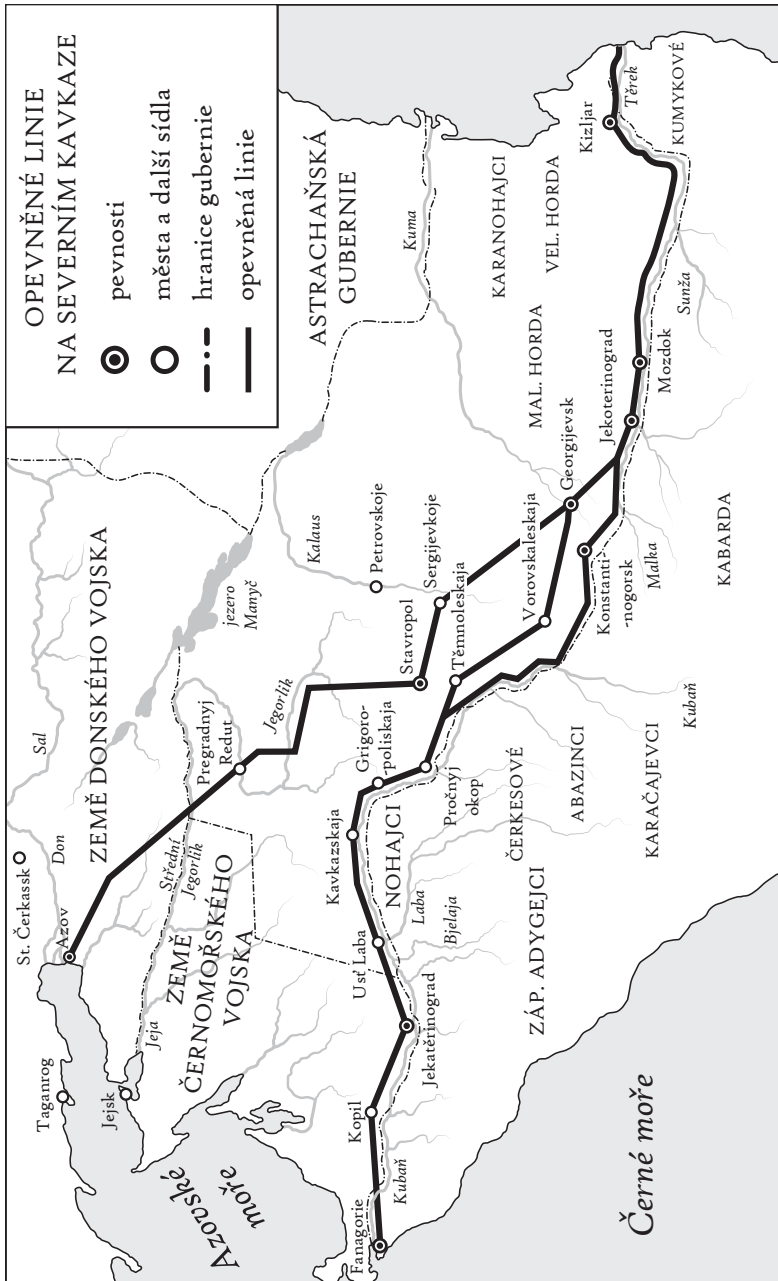
KAVKAZSKÁ LINIE

Opevněné linie byly tradiční metodou, pomocí které ruští panovníci omezovali manévrovací prostor svých protivníků a posilovali tak možnosti vlastní obrany. Historicky první doloženou ruskou obrannou linií byl patrně tzv. Bereg, tedy systém opevnění na linii Oky (od města Bolochova do Kalugy) a dále přes Serpuchov, Kolomnu do Pereslavlů Rjazanského. V ruském strategickém myšlení tato metoda přetrvala až do 20. století, když v předvečer druhé světové války vznikla na západních hranicích SSSR tzv. Stalinova linie a po přepadení Polska a zabrání jeho východního území tzv. Molotovova linie.

Strategie tvorby linií byla používána i na severním předpolí Kavkazu. Připomeňme si, že celá obrovská oblast, vymezená na východě řekami Volhou, respektive Uralem a pobřežím Kaspického a na západě pobřežím Černého moře a řekou Donem, byla od pádu Zlaté hordy v mocenském vakuu. Území bylo osídleno především nomády, kteří se podřizovali buď krymskému, nebo nogajskému chanátu. Ovšem oba tyto útvary můžeme těžko považovat za státy v dnešním slova smyslu, a proto místní komunity, organizované na úrovni kmenů a tejpů,¹⁰ byly *de facto* ponechávány svému osudu.

Počátkem 18. století začíná Rusko na levém břehu řeky Těrek stavět jednotlivé pevnosti a stanice jako oporu svého vlivu v oblasti. Ještě dlouho nelze hovořit o nějaké neprostupné pevnostní čáře, ale s každou novou osadou se linie zahušťuje a postupně se stává účinnější. I poměrně jednoduché opevnění s dřevěnou palisádou totiž bylo v boji s kočovníky poměrně efektivní, protože útočníci disponovali jen málem střelných zbraní a dělostřelectvo neměli k dispozici vůbec. V roce 1736 bylo v severním Dagestánu založeno město Kizljár a v roce 1763 v dnešní Severní Osetii město Mozdok. Po skončení páté rusko-turecké války byla obranná linie dále posílena, když do oblasti dorazil generálmajor

¹⁰ Tejp je kavkazskou obdobou klanu. Několik tejpů tvoří kmen, naopak tejpky se skládají z klanových větví a klanových rodin. Nejvyšší autoritou v rámci tejpky disponuje rada stařešinů.

Georg Johann Friedrich¹¹ v čele přibližně 1600 mužů. V té době už vidíme na řece Těrek linii jednotlivých pevností a kozáckých stanic, která se v délce přibližně dvou set kilometrů táhne od Mozdoku ke Kizljaru, ležícího na počátku těrské delty na kaspickém pobřeží a vytvářející zázemí pro další ruské pokusy o pronikání za kavkazský hřeben.

Na tuto těrskou linii navázala mozdocko-azovská linie, začínající nedaleko Mozdoku u pevnosti Jekatěrinograd, procházející pevností svatého Dmitrije (dnes Rostov), a končící u Azovské pevnosti. Carská správa tímto řetězem deseti pevností přetala obrovský prostor stepí, ležících v severním předpolí Kavkazu a oddělila tak území, které mělo být v následujících letech kolonizováno, od „divokého kraje“ ponechaného prozatím stranou bezprostředního ruského vlivu.

Brink a Suvorov doplnili tuto linii v letech 1777–1778 další řadou opevnění na řece Kubáň, a podobné strategie se ruští generálové drželi na Kavkaze až do jeho úplného podrobení v sedmdesátých letech 19. století.

¹¹ MLADENOVA, B., *Rusko-turecká válka 1768–1774*, Plzeň, Západočeská univerzita v Plzni (bakalářská práce) 2016.

Kavkaz v průsečíku zájmů tří velmocí